

POPULISME IN DE POLDER

Stemmen en mopperen in een post-confessionele politieke cultuur

Dick Houtman en Peter Achterberg¹

Nederland heeft zich lang kunnen koesteren in de illusie dat hier te lande voor extreem-rechtse en rechts-populistische politieke partijen geen draagvlak bestond. In de jaren tachtig wisten de Centrum Democraten van Hans Janmaat weliswaar enige electorale steun te verwerven, maar nieuwrechts bleef in Nederland al met al toch een betrekkelijk onbeduidend randverschijnsel. Pas in het inmiddels historische verkiezingsjaar 2002 veranderde dit met de stormachtige opkomst van Pim Fortuyn, die bij de Rotterdamse gemeenteraadsverkiezingen in maart van dat jaar maar liefst vijfendertig procent van de stemmen behaalde en bij de daaropvolgende Tweede Kamerverkiezingen in mei zeventien procent. Het daarop geformeerde kabinet Balkenende I leed spoedig schipbreuk, vooral door geruzie en gekonkel binnen de LPF, waarna haar zesentwintig Kamerzetels bij de verkiezingen van 2006 verdampten en de partij in 2008 zelfs werd opgeheven.

Met Fortuyns LPF is echter niet het rechtse populisme uit de Nederlandse politiek verdwenen en inmiddels is onontkoombaar duidelijk geworden dat er in dit land veel meer electorale ruimte voor rechts-populistische politieke partijen bestaat dan velen tot 2002 voor mogelijk hadden gehouden. Na een reeks politieke avonturiers (wie herinnert zich nog dat ooit ook Hilbrand Nawijn, Peter R. de Vries en Marco Pastors hoge ogen gooiden in de landelijke peilingen?) ging in eerste instantie Rita Verdonk TON en vervolgens Geert Wilders' PVV er met de electorale erfenis van Fortuyn vandoor. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 kwam Wilders' partij met negen zetels (zes procent van de stemmen) in de Tweede Kamer en bij de Europese verkiezingen van mei 2009 werd zij met vier zetels (zeventien procent) zelfs de grootste partij na het CDA. Volgens peilingen van Maurice de Hond zou de PVV bij Tweede Kamerverkiezingen in het voorjaar en de zomer van 2009 zelfs de grootste partij van het land zijn geworden met zo'n dertig Kamerzetels. Vanaf het najaar van 2009 zette vervolgens een gestage daling in tot het nog steeds aanzienlijke aantal van zo'n twintig zetels in het voorjaar van 2010.

Op basis van onderzoek naar verandering van de politieke cultuur dat wij de afgelopen jaren hebben verricht, stellen wij in deze bijdrage in de eerste plaats de vraag aan de orde hoe valt te verklaren dat tegenwoordig zo'n groot deel van de maatschappelijke onderlaag zich tot rechts-populistische partijen als de PVV wendt.

Vervolgens gaan wij in op de vraag naar de gevolgen van het nieuw gegroeide politiek-culturele klimaat voor de verhouding tussen burger en overheid.

STEMMEN OP DE PVV

De opkomst van een post-confessionele politieke cultuur

De politieke cultuur van westerse samenlevingen is sinds de jaren zestig onder invloed van processen van secularisering (in Nederland in nauwe samenhang met de ontzuiling) betrekkelijk ingrijpend veranderd. Vooral in ooit protestantse Noordwest-Europese landen als het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Nederland, Denemarken, Noorwegen en Zweden hebben traditioneel-christelijke doctrines veel aan bindingskracht verloren, waardoor de christelijke kerken er steeds verder zijn leeggelopen.² Waar in Nederland in 1958 bijvoorbeeld nog maar vierentwintig procent van de bevolking zichzelf *niet* tot één van de christelijke kerken rekende, was dit percentage in 2000 reeds opgelopen tot maar liefst zestig. In dat jaar beschouwde nog maar negentien procent van de bevolking zichzelf als Rooms Katholiek, acht procent als Nederlands Hervormd en zeven procent als Gereformeerd.³

In samenhang hiermee zijn allerhande gedragingen die voordien door velen nog als afwijkend of zelfs moreel verwerpelijk werden beschouwd – het verrichten van betaalde arbeid door vrouwen, het openlijk uitkomen voor homoseksualiteit, echtscheiding, ongehuwd samenwonen, seks voor het huwelijk, ongehuwd moederschap et cetera – steeds meer aanvaard geraakt. Natuurlijk zijn er nog steeds christelijke groeperingen en politieke partijen die zich – naar het lijkt zelfs in toenemende mate⁴ – verzetten tegen de teloorgang van de christelijke natie die Nederland ooit was, maar zij zijn cultureel en electoraal gezien steeds marginaler geworden en lijken daardoor niet langer in staat om een politieke vuist te maken. Onder de Nederlandse bevolking als geheel is sinds 1970 het christelijke moreel traditionalisme steeds verder afgekald en is dit gedachtegoed bovendien steeds minder een bron van meningsverschillen en conflicten geworden.⁵ Sommige waarnemers ontwaren waar het gaat om homorechten en vrouwenrechten zelfs het ontstaan van een moreel-progressieve consensus.⁶

Deze afname van de culturele polarisatie over christelijk moreel traditionalisme sinds de jaren zestig is sluipenderwijs gepaard gegaan met het ontstaan van een nieuwe post-confessionele culturele polarisatie. De opkomst in de jaren zestig en zeventig van een zogenaemde ‘nieuwlinkse’ politiek, gekenmerkt door een roep om individuele vrijheid en zelfbeschikking, ruimte voor identiteiten die ooit als afwijkend werden beschouwd en multiculturele verdraagzaamheid,⁷ werd namelijk vanaf de jaren tachtig gevolgd door een ‘nieuwrechtse’ tegenreactie, gekenmerkt door een roep om herstel van de orde, het met harde hand bestrijden van de criminaliteit en het aan banden leggen van de immigratie.⁸ Het steeds grotere streven naar vrijheid, zelfbeschikking en multiculturele verdraagzaamheid heeft, hoewel door velen omarmd, bij velen dus

ook geleid tot gevoelens van cultureel onbehagen en daarmee een autoritair verlangen gevoed om al wat afwijkt van ‘het vertrouwde’ en ‘het gewone’ met harde hand te bestrijden.⁹

Dat in Nederland de electorale doorbraak van nieuwrechts pas in 2002 heeft plaatsvonden, laat dan ook onverlet dat onder de bevolking reeds vanaf 1970 een nieuwe polarisatie is ontstaan, waarbij vooral immigratie, integratie en de multiculturele samenleving in het centrum van het maatschappelijke en politieke debat zijn komen te liggen.¹⁰ Het post-confessionele karakter van deze nieuw gegroeide politieke cultuur blijkt met name uit de manier waarop nieuwrechtse politici de in Nederland breed gedeelde afkeer van moralistische religieuze bedilzucht inzetten tegen moslims en islam: ‘Moslims moeten eigenlijk gewoon net zo progressief worden als wij: ze moeten hun vrouwen meer vrijheid en onze vrouwen meer respect geven, ze moeten onze homo’s met rust laten, en ze moeten van onze vrijheid van meningsuiting afblijven’.¹¹ Het blijkt evenzeer uit de problemen van progressieve politici, die net zo’n afkeer hebben van religieuze betutteling en al evenzeer de vrijheid van meningsuiting en de rechten van homo’s en vrouwen omarmen, bij het voeren van een geloofwaardige oppositie tegen dergelijke populistische anti-religieuze retoriek.

Welke gevolgen heeft de nieuw gegroeide post-confessionele politieke cultuur voor het stemgedrag en, meer in het bijzonder, hoe heeft zij precies de electorale successen van eerst LPF, later TON en thans PVV mogelijk gemaakt?

Economisch en cultureel stemgedrag

Volgens de (al dan niet marxistische) klassentheorie van de politiek zijn economische belangentegenstellingen tussen klassen geïnstitutionaliseerd in het politieke bestel en stemmen kiezers op grond van hun klassegebonden economische belangen op de partijen die deze behartigen: ‘De lagere inkomensgroepen zullen de linkse partijen steunen teneinde daar financieel beter van te worden, terwijl de hogere inkomensgroepen juist tegen deze partijen zullen zijn om hun economisch bevoorrechte positie te kunnen behouden.’¹² Aldus wordt de stembusstrijd voorgesteld als een ‘democratische klassenstrijd’ en de maatschappelijke onderlaag als de drager bij uitstek van linkse en progressieve politieke idealen.

Waar het gaat om de culturele kwesties die vooral sinds 2002 steeds centraler zijn komen te staan in de Nederlandse politiek, huldigt dezelfde maatschappelijke onderlaag echter juist de rechtse en autoritaire standpunten, zoals de Amerikaanse socioloog Seymour Lipset al in de jaren vijftig betoogde: ‘Economische progressiviteit verwijst naar de gebruikelijke kwesties rond herverdeling van inkomen, status en macht tussen klassen. De minder bedeedden zijn overal meer progressief of links waar het gaat om dergelijke kwesties [...] Wanneer progressiviteit echter wordt gedefinieerd in niet-economische termen – waarbij het dan dus gaat om steun voor, bijvoorbeeld,

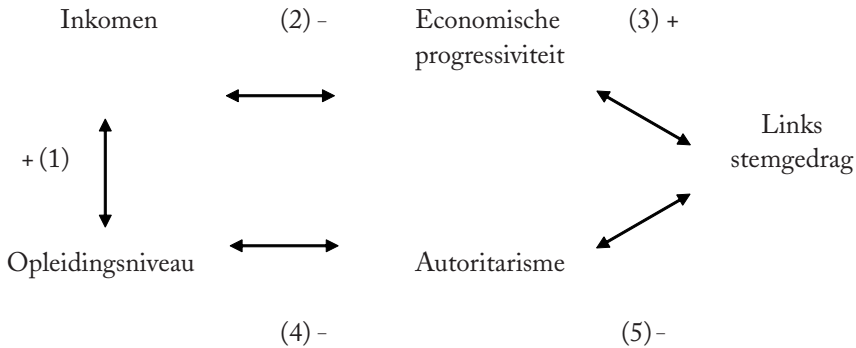
vrijheidsrechten voor politieke dissidenten, vrijheidsrechten voor etnische en raciale minderheidsgroepen, een internationaal georiënteerd buitenlands beleid, en een ruimhartig immigratiebeleid – dan is de correlatie precies omgekeerd.¹³ Het inzicht dat de maatschappelijke onderlaag economische progressiviteit koppelt aan wat Lipset ‘autoritarisme’ noemt, terwijl de middengroepen economisch conservatisme combineren met een progressieve nadruk op vrijheid in het culturele domein, is sindsdien in de politieke sociologie gemeengoed geworden.¹⁴

Anders dan de voorkeur voor economische herverdeling blijkt dit ‘autoritarisme van de arbeidersklasse’ niet te kunnen worden toegeschreven aan het lage inkomen van ‘de arbeiders’, maar aan hun lage opleiding. Dat was in de jaren vijftig zo¹⁵ en dat is nog steeds zo.¹⁶ Een laag opleidingsniveau blijkt in dit geval dan ook niet een zwakke arbeidsmarktpositie tot uitdrukking te brengen, maar een geringe culturele bagage – of, om het in de terminologie van de Franse socioloog Pierre Bourdieu te formuleren: niet een geringe hoeveelheid ‘economisch kapitaal’, maar een geringe hoeveelheid ‘cultureel kapitaal’ is verantwoordelijk voor Lipsets ‘autoritarisme van de arbeidersklasse’.¹⁷

De relatie tussen opleidingsniveau en autoritarisme is sinds de jaren zestig kortom niet veranderd, maar met de opkomst van de nieuwe post-confessionele culturele polarisatie, en dan met name sinds 2002, zijn de ermee corresponderende culturele kwesties wel steeds meer op de voorgrond komen te staan in de politiek. De in de jaren zestig en zeventig opgekomen ‘nieuwlinkse’ politieke partijen maken zich bijvoorbeeld minstens even druk om economische herverdeling als de ‘oudlinkse’ sociaaldemocratische, socialistische en communistische partijen, maar onderscheiden zich van deze laatste door hun sterkere nadruk op individuele vrijheid, zelfbeschikking en aanvaarding van cultureel verschil.¹⁸ Het gaat hierbij in Nederland vooral om GroenLinks, dat in 1990 ontstond uit een fusie tussen PSP (opgericht in 1957), PPR (in 1968 afgesplitst van de KVP), de veel kleinere EVP en een door de tijdgeest onherkenbaar veranderde CPN. Waar de nieuwlinkse partijen hameren op het aambeeld van individuele vrijheid, zelfbeschikking en aanvaarding van cultureel verschil, voeren de nieuwrechtse juist de strijd aan tegen multiculturalisme en ruimhartig immigratiebeleid. Ze onderscheiden zich daarmee op een vergelijkbare manier van de ‘oudrechtse’ partijen als de ‘nieuwlinkse’ van de ‘oudlinkse’. In Nederland ging het bij deze nieuwrechtse partijen sinds 2002 eerst om Fortuyns LPF, vervolgens om Verdonks TON en thans om Wilders’ PVV.

In dit nieuwe post-confessionele politiek-culturele klimaat is de invloed van nauw met autoritarisme verbonden culturele standpunten op het stemgedrag toegenomen, wat heeft geleid tot een versterking van wat wij ‘cultureel stemgedrag’ noemen: stemmen op rechtse, en dan vooral nieuwrechtse, partijen door laag opgeleiden met autoritaire standpunten en stemmen op linkse, en dan vooral nieuwlinkse, partijen door hoog opgeleiden die juist een welwillende omgang met cultureel verschil voorstaan.¹⁹ Doordat hierbij de maatschappelijke onderlaag rechts stemt en de (hogere) middengroepen juist links, werkt dit culturele stemgedrag in de omgekeerde richting

als het vanouds door de klassentheorie van de politiek veronderstelde economische stemgedrag (zie Figuur 1).

Figuur 1. Economisch stemgedrag (pad 2 x pad 3) onderscheiden van cultureel stemgedrag (pad 4 x pad 5).

Het bovenste deel van Figuur 1 beslaat de totstandkoming van het economische stemgedrag volgens de klassentheorie van de politiek. De economisch zwakkeren stemmen op linkse partijen, omdat zij een voorkeur voor economische herverdeling hebben, terwijl de hogere inkomensgroepen op rechtse partijen stemmen, omdat zij hiervan tegenstanders zijn. Het onderste deel van Figuur 1 behelst het hiervan te onderscheiden culturele stemgedrag. Hier is sprake van een cultureel in plaats van een economisch stemmotief, dat bovendien niet is geworteld in een zwakke economische positie, maar in een laag opleidingsniveau als uitdrukking van een beperkte hoeveelheid cultureel kapitaal. Hierbij stemmen laag opgeleiden op rechtse partijen, omdat zij er autoritaire opvattingen op nahouden, en stemmen hoog opgeleiden op linkse partijen vanwege hun cultureel tolerante opvattingen. Beide vormen van stemgedrag werken kortom tegen elkaar in: de maatschappelijk minder bevoorrechten hebben weliswaar goede economische redenen om links te stemmen, maar hun geringe hoeveelheid cultureel kapitaal zet hen tegelijkertijd aan tot stemmen op rechtse partijen.

Aan de hand van eind 2006 in Nederland verzamelde gegevens demonstreren wij het belang van het onderscheid tussen beide typen stemgedrag. Wij beperken ons daarbij tot stemmen op de partijen die de voor ons relevante typen het beste benaderen – PvdA/SP ('oudlinks'), VVD ('oudrechts'), GroenLinks ('nieuwlinks') en PVV ('nieuwrechts') –, maar die er natuurlijk geenszins volledig mee samenvallen. Wanneer wij hier bijvoorbeeld de PvdA opvoeren als een 'oudlinkse' politieke partij, dan beweren wij daarmee dus niet dat de hedendaagse PvdA identiek is aan die uit de jaren zeventig, toen zij zich onder Den Uyl profileerde met de slogan 'spreiding van kennis, inkomen en macht'. Wat wij wel beweren, is dat deze laatste oriëntatie ook vandaag de dag meer wordt uitgedragen door

de PvdA dan door de VVD en de PVV. Hoewel dat evenzeer geldt voor GroenLinks, om een tweede voorbeeld te geven, staat daar dan weer tegenover dat deze partij zich explicieter dan de PvdA en de SP profileert via culturele kwesties, bijvoorbeeld door zich hard te maken voor multiculturele verdraagzaamheid, humanere asielprocedures en bescherming van de rechten van verdachten van misdrijven.

Alvorens wij laten zien dat stemmen op 'oudlinks' (PvdA/SP) dan wel 'oudrechts' (VVD) dient te worden begrepen als economisch stemgedrag, terwijl bij stemmen op 'nieuwlinks' (GroenLinks) dan wel 'nieuwrechts' (PVV) sprake is van cultureel stemgedrag, kort iets over de daarbij gehanteerde metingen. Wij hebben het *stemgedrag* eenvoudigweg vastgesteld door onze respondenten te vragen op welke partij zij zouden stemmen wanneer er op dat moment, eind 2006, Tweede Kamerverkiezingen zouden worden gehouden. Voor de meting van het *inkomen* maken wij gebruik van het netto huishoudinkomen per maand, opgedeeld in vier opeenvolgende categorieën. Bij het *opleidingsniveau* hanteren wij zes categorieën op grond van de hoogst voltooide opleiding: 1) geen opleiding of alleen maar basisonderwijs; 2) LBO, MAVO of VMBO; 3) MBO, HAVO, of MBO+; 4) VWO; 5) HBO; 6) hoger dan HBO: WO, HBO+, postacademisch.

Economische progressiviteit hebben wij gemeten door aan onze respondenten vijf uitspraken voor te leggen, waaronder 'Grote inkomensverschillen zijn onrechtvaardig, want iedereen is in essentie gelijk' en 'De staat zou in moeten grijpen om de inkomensverschillen te verkleinen'. Respondenten dienden aan te geven in hoeverre ze het met deze uitspraken eens waren, daarbij gebruik makend van vijf antwoordmogelijkheden die oplopen van 'volledig oneens' (1) tot en met 'volledig eens' (5). Na standaardisering van de antwoorden is een schaal (Cronbachs alpha = 0.78) geconstrueerd door de gemiddelde score te berekenen voor alle respondenten met ten minste vier geldige antwoorden. Een hogere schaal score staat hierbij voor een grotere mate van economische progressiviteit.

Autoritarisme hebben wij gemeten door de respondenten een serie van zeven hiervoor al veel vaker gebruikte uitspraken voor te leggen over onder andere de noodzaak de misdaad met harde hand te bestrijden, het belang van sterke leiders en de wenselijkheid zich aan te passen aan de realiteit.²⁰ Blijkens empirisch onderzoek hangt autoritarisme, op deze wijze gemeten, niet alleen sterk samen met onder andere racistische, etnocentrische en xenofobe sentimenten en met een voorkeur voor een strenge aanpak van uitkeringsgerechtigden,²¹ maar zijn dergelijke opvattingen op hun beurt bovendien innig onderling verknoot en nauw verbonden met politiek cynisme en wantrouwen.²² De respondenten dienden wederom aan te geven in hoeverre zij het met elk van de uitspraken eens waren, daarbij gebruik makend van vijf antwoordmogelijkheden die oplopen van 'volledig oneens' (1) tot en met 'volledig eens' (5). Na standaardisering van de antwoorden is een schaal (Cronbachs alpha = 0.76) geconstrueerd door de gemiddelde score te berekenen voor alle respondenten met in dit geval ten minste vijf geldige antwoorden. Een hogere schaal score staat voor meer autoritarisme.

Onafhankelijke variabelen	Log-odds ratio's	
Constante	-4,12**	0,61
Inkomen	0,73**	0,61**
Opleidingsniveau	0,07 (n.s.)	0,13 (n.s.)
Economische progressiviteit	--	-2,29**
Autoritarisme	--	0,84**
Nagelkerke R ²	0,10	0,65
N	627	627

Tabel 1. Stemmen op oudlinks (PvdA/SP=1) dan wel oudrechts (VVD=2) in Nederland anno 2006 verklaard (logistische regressie analyse).

n.s.: niet significant; * p<0,05; ** p<0,01

Tabel 1 maakt duidelijk dat het stemmen op PvdA/SP dan wel VVD kan worden begrepen als economisch stemgedrag. Het zijn immers niet degenen met een lagere opleiding, maar degenen met een lager inkomen, die vaker op de PvdA of SP stemmen en zij doen dat bovendien overwegend omdat zij een voorkeur voor economische herverdeling hebben. Het percentage verklaarde variantie ligt dik boven de zestig en dat is zeer aanzienlijk, zelfs wanneer wij ons realiseren dat ook autoritarisme hieraan enigszins bijdraagt, zij het dan met een effect waarvan de sterkte in het niet valt bij dat van het klassegebonden economische stemmotief. Het is kortom duidelijk dat stemmen op PvdA/SP dan wel VVD overwegend een kwestie van economisch stemgedrag is, wat betekent dat de klassentheorie van de politiek prima in staat is om te verklaren waarom mensen stemmen op partijen die zich niet in de eerste plaats via culturele kwesties profileren.

Onafhankelijke variabelen	Log-odds ratio's	
Constante	2,26**	-5,66**
Inkomen	0,23 (n.s.)	0,08 (n.s.)
Opleidingsniveau	-0,74**	-0,49*
Economische progressiviteit	--	-0,92*
Autoritarisme	--	1,88**
Nagelkerke R ²	0,07	0,46
N	126	126

Tabel 2. Stemmen op nieuwlinks (GroenLinks=1) dan wel nieuwrechts (PVV=2) in Nederland anno 2006 verklaard (logistische regressie analyse).

n.s.: niet significant; * p<0,05; ** p<0,01

Tabel 2 maakt echter duidelijk dat stemmen op GroenLinks dan wel PVV overwegend cultureel stemgedrag is. Scheidslijnen tussen inkomensgroepen hebben in dit geval geen enkele verklarende waarde. In plaats daarvan zijn het de laag opgeleiden die op de PVV stemmen, terwijl de hoog opgeleiden opteren voor GroenLinks, waarbij autoritarisme inderdaad het doorslaggevende stemmotief is. De stemmen van hoog opgeleiden op GroenLinks zijn dus overwegend ingegeven door hun in cultureel opzicht progressievere opvattingen, wat uiteraard komt doordat GroenLinks en PVV zich als ‘nieuwe’ politieke partijen bij uitstek profileren via culturele kwesties. Ook in dit geval is de verklaarde variantie met bijna vijftig procent aanzienlijk. Waar het stemmen op de ‘oude’ partijen – PvdA/SP en VVD – uitstekend kan worden verklaard op basis van de klassentheorie van de politiek, is kortom duidelijk dat dat bij deze twee ‘nieuwe’ partijen niet het geval is.

Het einde van de klassenpolitiek?

Het onderscheid tussen economisch en cultureel stemgedrag heeft belangrijke gevolgen voor het zogenoemde ‘Death of class debate’, zoals Clark en Lipset dat twintig jaar terug met hun artikel ‘Are Social Classes Dying?’ hebben gestart.²³ De in de titel opgeworpen vraag beantwoordden zij bevestigend. Inmiddels lijkt de discussie zo’n beetje in hun voordeel beslist en is overeenstemming ontstaan over het feit dat de afgelopen decennia het klassieke patroon van een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse aanzienlijk is verzwakt. Onderzoeksbevindingen van de Nederlandse onderzoeker Paul Nieuwebeerta, gerapporteerd in zijn proefschrift *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries (1945-1990)*,²⁴ hebben hierbij een belangrijke rol gespeeld, mede doordat ze zijn herdrukt in twee boeken met bijdragen van de meest prominente deelnemers aan het debat: *The End of Class Politics*²⁵ en *The Breakdown of Class Politics*²⁶.

Alle betrokkenen interpreteren de verzwakking van het patroon van een links-stemmende arbeidersklasse en een rechts-stemmende middenklasse als een afname van de invloed van klassengebonden economische belangen op het stemgedrag. Zij tonen zich daarmee trouw aan de onderzoeksaanpak die in de jaren zestig is ontwikkeld door Robert Alford.²⁷ Diens aanpak komt erop neer dat de genoemde invloed wordt bepaald aan de hand van een kruistabel met enerzijds het onderscheid arbeidersklasse/middenklasse en anderzijds links dan wel rechts stemmen. De hieruit betrekkelijk eenvoudig af te leiden ‘Alford-index’ is sindsdien door onderzoekers weliswaar statistisch steeds ingewikkelder gemaakt, maar dat levert voor wat betreft verschillen tussen landen en ontwikkelingen in de tijd geen andere resultaten op, zoals Nieuwebeerta overtuigend heeft aangetoond.²⁸

Onze analyse in het voorgaande onthult echter de theoretische tekortkomingen van de op Alford’s werk gebaseerde onderzoeksaanpak. Het onderscheid tussen tegen

elkaar in werkend economisch en cultureel stemgedrag maakt immers duidelijk dat een afname van de Alford-Index helemaal niet behoeft te betekenen dat klassegebonden economische belangen minder belangrijk zijn geworden voor de totstandkoming van het stemgedrag. Onderzoek, verricht met onze collega Jeroen van der Waal, maakt duidelijk dat de afgelopen decennia in westerse landen niet zozeer sprake is geweest van een afname van economisch stemgedrag, als wel van een toename van cultureel stemgedrag.²⁹ Dat de klassenpolitiek inmiddels ‘stervend’ of zelfs ‘dood’ zou zijn,³⁰ is kortom weinig meer dan een misverstand. Klasse is helemaal niet dood – zij is levend begraven door de ondeugdelijke, door Alford geïntroduceerde onderzoeksaanpak, die het toegenomen cultureel stemgedrag heeft voorgesteld als een afname van economisch stemgedrag.³¹

MOPPEREN OP DE OVERHEID

Een afkeer van overheid, politiek en bureaucratie

De kenmerkende populistische voorstelling van ‘het volk’ als een ondeelbare eenheid voedt niet alleen een xenofobe afwijzing van ‘het andere’, ‘het vreemde’ en het ‘niet-eigene’, maar ook een afkeer van politieke, bestuurlijke en bureaucratische elites die meer geïnteresseerd zijn in hun eigen belangen dan in het oplossen van de problemen waarmee ‘gewone’ en steevast ‘hard werkende’ burgers dagelijks kampen. Politicologen spreken in dit verband meestal over een ‘kloof tussen burger en politiek’, maar de laatste is onder invloed van de populistische veenbrand steeds meer een eufemisme geworden voor een hartgrondige afkeer van, en zelfs regelrechte haat tegen, een overheid die velen beschouwen als het belangrijkste obstakel in hun jacht op persoonlijk levensgeluk. Van ‘onze belastingcenten’, zo heet het in dit populisme immers, worden weliswaar ministeries vol met wereldvreemde papierschuivers, onverbeterlijke vergaderders en beleidsprocessen coördinerende managers betaald, maar dat brengt de oplossing van de problemen waarmee gewone Nederlanders kampen geen stap dichterbij.

‘Onze belastingcenten’

De reacties op het webforum van *De Telegraaf* zijn voorspelbaar. Hoewel een enkeling begrip toont en wijst op de vrijwel overal, en dus ook bij de overheid, fors toegenomen werkdruk, domineren de smalende en cynische reacties, waarin de ‘gemeenschapsgelden’, ‘belastingcenten’ en ‘fileproblemen’ niet van de lucht zijn. Een tamelijk representatief voorbeeld:

Dat het en zootje was en is in de overheid, dat wisten we zo langzamerhand wel, maar dat het ZO ERG is, dat is wel ten hemel schreiend, waar halen ze

het lef vandaan om zo met gemeenschapsgelden om te gaan, terwijl b.v. in de gezondheidszorg aan alle kanten gekort moet worden omdat er geen poen is --zegt men-- en bejaarden soms dagen moeten wachten op behoorlijke verzorging, en dan liggen-hangen-zitten daar een zootje uitgelubberde ambtenaren, misbruik te maken van miljoenen !! gemeenschapsgelden, SCHANDE !! (SA, MO)

De boodschap van deze en andere *Telegraaf*-lezers laat weinig aan de verbeelding over: 'die ambtenaren' moeten harder werken en beter hun best doen om 'onze' problemen op te lossen, want 'zij' worden betaald door 'ons' en 'wij' moeten ook hard werken voor ons geld. Frustraties over bureaucratie, klachten over ambtelijke traagheid en grappen over ambtenaren die liever lui dan moe zijn, zijn uiteraard niet van vandaag of gisteren. De electoraal succesvolle articulatie van deze frustraties door populistische politici behelst echter wel degelijk een breuk met het verleden.

Dit populisme, dat de intuïties van 'het Nederlandse volk' beschouwt als maatgevend voor de politiek, werd de afgelopen jaren bij uitstek belichaamd door Rita Verdonks TON en Geert Wilders' PVV. Vanaf het prille begin van haar strijd om de macht in de VVD nam Verdonk, gesouffleerd door Pim Fortuyns vroegere campagneleider Kay van der Linde, op symbolische en ruimtelijke wijze afstand van wat in minder dan tien jaar tijd 'de Haagse kaasstolp' of 'het Haagse gedoe' is gaan heten. Zo lanceerde zij haar kandidatuur voor het lijsttrekkerschap van de VVD in april 2006 niet vanuit een van de innig met het politieke *establishment* verknoopte Haagse locaties, maar vanaf de BouwRAI in Amsterdam. En zo deed zij na deze strijd van Mark Rutte te hebben verloren in november 2006 alsnog een greep naar de macht binnen de VVD vanuit het (toen nog) rokerige Haagse café Plein XIX met een beroep op haar 620.555 voorkeurstemmen (bijna 70.000 meer dan Rutte).

Verdonks populistische BouwRAI-*oneliners* sloten volmaakt bij haar locatiekeuze aan: 'De Nederlander moet weer kunnen lachen om zijn loonstrookje'; 'Ik ben niet links, ik ben niet rechts, maar ik ben rechtdoorzee'; vier bejaarden op een kamer 'dat kan niet meer. Dat wil ik niet meer' en de politie moet minder 'achter die pc zitten' en de straat op. 'De belangrijkste boodschap', zo vatte een journalistieke waarnemer haar optreden samen, was 'de daadkracht van Rita Verdonk zelf': 'U kent mij langzamerhand goed genoeg'; 'Afspraak is afspraak, dat is mijn lijn'; 'Ik durf duidelijk te zeggen waar het op staat, problemen te benoemen en die ook op te lossen'; 'U krijgt wat u ziet'.³³ De overheid behandelt volgens Verdonk nette en hard werkende burgers als 'potentiële criminelen die beperkt worden in hun handelen door de vele wetten en regels, terwijl de echte criminelen vrijuit gaan'. Daarom wil zij de bureaucratie verminderen, de Tweede Kamer inkrimpen tot vijfenzeventig leden, de provincies afschaffen, de afstand tussen politici en burgers verkleinen en tegenwerking van de overheid door belangengroepen tegengaan.³⁴

Ook Wilders neemt graag in niet mis te verstane bewoordingen afstand van wat er allemaal gebeurt in Den Haag. Hij kwalificeert collega-politici veelvuldig als 'laf

en zwak', 'slapjes', 'zakkenvullers', 'corrupt', 'grachtengordeltuig' of als mensen die het 'keer op keer keihard laten afweten' en nodig 'eens hun ballen moeten laten zien'. Hun 'tonnen' of zelfs 'miljoenen verslindende' beleid bestempelt hij als 'geld storten in een bodemloze put' en als 'raar', 'slecht', 'verschrikkelijk', 'waanzin' of gewoonweg 'gelul'.³⁵ Wilders zegt zich in Den Haag behandeld te voelen als een 'circuspaard' en heeft het gevoel er 'voor Piet Snot' bij te zitten.³⁶ Kortom: ruim baan voor een krachtdadige politiek die de wensen en verlangens van gewone hard werkende Nederlanders serieus neemt en de zittende politieke elite de pin op de neus zet. Dat Verdonk en Wilders zichzelf graag zien als aanvoeders van 'bewegingen', sluit naadloos bij deze populistische boodschap aan. Bewegingen zijn immers per definitie geworteld in de samenleving en geven dus op directe wijze uitdrukking aan 'de wil van het volk'. Als zodanig zijn bewegingen minder vatbaar dan politieke partijen voor inkapseling in 'het Haagse gedoe' met zijn 'in zichzelf gekeerde cultuur', zijn 'eindeloze procedures' en zijn 'rigide overlegstructuren'.

Economisch populisme

Omdat alle leden van 'het volk' in beginsel gelijk zijn, behoeft het niet te verbazen dat populistische partijen opkomen voor de economische belangen van de gewone man en dat zij in die zin geenszins tornen aan het belang van economische gelijkheid als ideaal.³⁷ Desondanks staan partijen als de FPÖ in Oostenrijk, Front National in Frankrijk en Vlaams Belang in België uitgesproken kritisch tegenover de verzorgingsstaat als middel om dit ideaal te verwezenlijken.³⁸ Het populisme beschouwt de verzorgingsstaat namelijk niet in de eerste plaats als een manier om te komen tot een rechtvaardige economische verdeling, maar vooral als een middel waarmee politieke, bestuurlijke en ambtelijke elites het volk van de vruchten van zijn arbeid beroven.

Behalve dat ambtenaren zelf een royaal belegde boterham verdienen met hun werkzaamheden binnen de instituties van de verzorgingsstaat, spinnen volgens populistten verder vooral werkloze immigranten en andere werkschuwe 'asociale' er garen bij, terwijl de 'mensen die het echt nodig hebben' in de kou blijven staan. Binnen deze logica, die wij in ons boek *Farewell to the Leftist Working Class* 'economisch populisme' hebben genoemd, zijn het kortom niet langer arbeiders die via afroming van de door hen geproduceerde meerwaarde worden uitgebuit door 'het kapitaal', maar zijn het 'gewone' en 'hard werkende' burgers die door politieke, bestuurlijke en ambtelijke elites via belastingheffing een poot wordt uitgedraaid.³⁹ Het is dan ook geen toeval dat sommige nieuwrechtse populistische partijen zijn ontstaan als antibelastingpartijen.⁴⁰

We zien de gevolgen van dit economisch populisme gedemonstreerd in Tabel 3, die de steun voor economische herverdeling ('economische progressiviteit') en de kritiek op de verzorgingsstaat voor de diverse partijachterbannen anno 2006 weergeeft. Economische progressiviteit is hier op dezelfde wijze gemeten als in het

voorgaande en voor het meten van kritiek op de verzorgingsstaat zijn zeven vragen gesteld, waaronder ‘Van de verzorgingsstaat worden mensen lui’ en ‘Vanwege de verzorgingsstaat zorgen mensen niet meer voor elkaar’. Respondenten dienden aan te geven in hoeverre ze het met deze (en de vijf andere) uitspraken eens waren, daarbij gebruik makend van vijf antwoordmogelijkheden, oplopend van ‘volledig oneens’ (1) tot en met ‘volledig eens’ (5).

Partijachterban	%	Economische progressiviteit	Kritiek op verzorgingsstaat	Voor- spelfout*
PVV	4,0	-0,07	0,62	0,61
Partij voor de dieren (PvdD)	1,3	-0,01	0,25	0,28
SP	21,3	0,53	-0,35	0,04
Christelijk rechts (CU/SGP)	9,5	0,07	-0,06	0,02
VVD	12,7	-1,00	0,64	0,01
CDA	21,8	-0,46	0,24	-0,02
PvdA	19,9	0,48	-0,46	-0,10
GroenLinks	7,3	0,32	-0,55	-0,29
D66	2,2	-0,29	-0,40	-0,55
F-waarde		44,51 (p<0,01)	22,69 (p<0,01)	

Tabel 3. Gemiddelde afwijkingen van het algemene gemiddelde op economische progressiviteit en kritiek op de verzorgingsstaat per partijachterban, 2006 (N=1302).

* Gemiddeld residu van kritiek op de verzorgingsstaat, indien voorspeld op basis van economische progressiviteit (hoge scores indiceren een kritischer en lage juist een minder kritische houding dan men op grond van de economische progressiviteit zou verwachten).

Tabel 3 laat zien dat de achterbannen van de SP, de PvdA en GroenLinks gemiddeld genomen economisch progressiever zijn dan alle andere, terwijl die van de VVD in economisch opzicht juist het meest conservatief is. Dit is uiteraard geheel conform de verwachtingen. Uit de tabel blijkt echter ook dat de achterban van de PVV helemaal niet zo afkerig is van economische herverdeling als men wellicht van een ‘rechtse’ partij zou verwachten. Zij eindigt met een onopvallende positie in de middenmoot. Kijken wij echter naar de kritiek op de verzorgingsstaat, dan verschijnt een heel ander beeld, doordat de PVV-aanhang hier samen met die van de VVD wel veel hoger scoort dan alle andere partijachterbannen. In vergelijking met de opvattingen over economische verdelingskwesties is de kritiek op de verzorgingsstaat onder de achterban van de PVV dus opmerkelijk sterk. Dit wordt bevestigd door de laatste kolom van Tabel 3, die voor de diverse partij-achterbannen een kwantitatieve maat toont voor de discrepantie tussen de feitelijke kritiek op de verzorgingsstaat en de hierop op grond van de economische progressiviteit te verwachten kritiek.

Bij uitstek bij de aanhangers van de partijen die zich het meest aan de hand van de ‘nieuwe’ culturele thema’s profileren – de PVV, GroenLinks en D66 – is de steun voor de verzorgingsstaat behoorlijk losgeweekt van opvattingen over economische verdelingskwesties. De discrepantie tussen beide is weliswaar het grootst bij de PVV-aanhang, maar toch ook aanzienlijk onder de achterbannen van GroenLinks en (vooral) D66, waarbij precies het omgekeerde geldt als voor de PVV-aanhang: de kritiek op de verzorgingsstaat is er niet groter, maar juist geringer dan men op grond van de economische progressiviteit van de betrokkenen zou verwachten. Beide typen opvattingen gaan bij de achterbannen van de PvdA, de SP en de VVD wel netjes hand in hand, wat niet toevallig de partijen zijn die bij uitstek de ‘oude’ economisch-politieke tegenstellingen belichamen en de verzorgingsstaat bijgevolg voor alles als een economische herverdelingsmachine beschouwen. De opkomst van een post-confessionele politieke cultuur leidt er kortom toe dat opvattingen over economische herverdeling en meningsvorming over de verzorgingsstaat steeds verder uit elkaar drijven.

DE HAAGSE KAASSTOLP EN DE MENSEN IN DE SAMENLEVING

Veranderende verhoudingen tussen burger en politiek

De electorale successen van rechts-populistische partijen als LPF, TON en PVV hebben er niet alleen toe geleid dat de overheid en haar vertegenwoordigers steeds meer het mikpunt zijn geworden van vaak weinig diplomatiek geformuleerde kritiek van boze burgers. Ze hebben er tevens toe geleid dat ook politici van niet-populistische partijen zichzelf steeds nadrukkelijker zijn gaan distantiëren van ‘het Haagse gedoe’. Wie tegenwoordig als politicus wil scoren, moet benadrukken dat wat er in Den Haag gebeurt eigenlijk helemaal niet belangrijk is, omdat het gaat om ‘de echte problemen’, de problemen waarmee ‘de mensen in het land’ worstelen. Daarmee is sinds 2002 in dit land niet alleen de inhoud van de politiek sterk van karakter veranderd, maar voltrekken zich al even ingrijpende veranderingen in de politieke communicatie.

‘Zeg eens sorry tegen de samenleving...’

Het was al veelzeggend dat het vers geformeerde kabinet Balkenende-IV in het voorjaar van 2007 besloot om eerst maar eens honderd dagen ‘in gesprek te gaan met de samenleving’. Dit plan kwam naar verluidt niet uit de koker van Jack de Vries, destijds *spindoctor* en rechterhand van Balkenende, maar hij droeg, samen met Lennart Booi, Alex Klusman en Erik van Bruggen, wel zorg voor de regie van de bustournee. Laatstgenoemde had bij de voorafgaande verkiezingen reeds een rol gespeeld in de PvdA-campagne en had al eerder de bustournee bedacht waarmee Thom de Graaf

vergeefs steun probeerde te verwerven voor de gekozen burgemeester. 'Zo'n bus heeft grote voordelen,' zo legde Van Bruggen desgevraagd uit aan *NRC-Handelsblad*, 'Die komt ergens aan, rijdt door het land – allemaal mediagenieke momenten die zo het Journaal halen. En je kunt er als politicus je boodschap mee onderstrepen dat je de kiezer serieus neemt.'⁴¹

En aldus geschiedde: in het voorjaar van 2007 kon heel Nederland honderd dagen lang via oude en nieuwe media⁴² meegenieten van de avonturen die Balkenende's verse kabinetsploeg 'in de samenleving' beleefde, natuurlijk niet in de laatste plaats tijdens bezoeken aan 'de mensen in de oude wijken'. Gelukkig hebben we de foto's nog: 'Minister Vogelaar in gesprek met een Rotterdamse middenstander'; 'Minister Vogelaar in een wijkcentrum in probleemwijk Schieringen in Leeuwarden'; 'Minister Vogelaar bezoekt een bazaar in de Utrechtse wijk Kanaleneiland'; 'Minister Rouvoet geeft een interview tijdens een bezoek aan een jeugdinstelling in Rotterdam'; 'Minister Rouvoet start in Rotterdam de bustour op weg naar de kindertop'; 'Minister Rouvoet praat met jongeren tijdens de bustour van het kabinet';⁴³ 'Minister Wouter Bos zit ontspannen met burgers om de tafel';⁴⁴ en onze persoonlijke favoriet: 'Minister Verburg melkt een koe tijdens honderd-dagenperiode'.⁴⁵ Minister André Rouvoet verscheen zelfs enthousiast jumpend met Haagse kinderen op de televisie.⁴⁶

Op 14 juni 2007 presenteerden Balkenende, Bos en Rouvoet als uitkomst van hun 100-daagse ontdekkingsreis door 'de samenleving' hun *Beleidsprogramma 2007-2011*, getiteld *Samen werken, samen leven*.⁴⁷ Het *full-color* en *glossy* document bevat op bijna iedere pagina 'foto's met tekstballonnen van doodgewone Nederlanders'. 'Laten we het lerarentekort aanpakken. Inspireer en motiveer docenten! Geef ze ruimte voor ontwikkeling in hun vak', zo laat het kabinet bijvoorbeeld Seren Dalkiran (p. 20) zeggen, terwijl Hannelore Hoogeveen (p. 45) ons mag mededelen dat 'In de kinderopvang en de jeugdgezondheidszorg (...) te veel vanuit de bestaande organisaties (wordt) gedacht en te weinig vanuit het kind. Daardoor worden kinderen niet altijd bijtijds naar de juiste instantie doorverwezen'. Het zijn slechts variaties op het terugkerende thema van dolgedraaide bureaucratie waartegen verzorgers en verzorgden op tragische wijze het onderspit delven: 'De werkvloer moet de ruimte krijgen om met het kind zelf aan de slag te gaan. De organisatie moet volgen' (Sander Markerink, p. 58). Bij monde van mevrouw Wassenaar (p. 72) vat het kabinet zijn *mea culpa* nog eens samen in wat een belofte van beterschap lijkt: 'Ik vind dat de overheid echt moet luisteren naar burgers. De punten uit de dialoog moeten daadwerkelijk gebruikt worden.'

Voor wie zich realiseert dat 'de werkvloer' zich verhoudt tot het management als 'de mensen in samenleving' tot het landsbestuur, is het veelzeggend hoe vaak het kabinet de wereldvreemdheid van een uit de werkelijkheid losgezongen bureaucratische beleidsfabriek contrasteert met de jarenlange ervaring en praktische wijsheid van 'de werkvloer'. 'Ik kom uit de bouw en weet uit ervaring dat er nog veel te winnen is qua duurzaamheid en energiebesparing. We moeten een brug slaan tussen opleiding en

praktijk,' zo stelt bijvoorbeeld Piet Wijman (p. 32) zelfverzekerd vast. En wanneer de zichtbaar zorgzame Marion Roelofs (p. 56) tegen de zwaar gehandicapte Tom Bentvelzen (p. 57) zegt dat 'De menselijke maat (...) terug (moet) komen in de verzorging' en ervoor pleit 'verzorgenden de ruimte (te geven) om alle papierwerk gewoon een keer over te slaan,' dan kijkt de laatste haar vanuit zijn elektrische rolstoel dankbaar en bijna verliefd aan, om op zijn beurt als ervaringsdeskundige te melden dat 'Het beroep van verzorgende (...) aantrekkelijker (moet) worden' en dat 'Tegenover onregelmatige diensten (...) een passend salaris (hoort) te staan.'

Hans Goote (p. 80), die het ook allemaal uit eigen ervaring kan weten ('Ik werk al twintig jaar met asielzoekers') krijgt het woord over het generaal pardon voor asielzoekers, Illya Soffer (p. 77) krijgt ruim baan om uit eigen ervaring te mopperen over kastjes en muren ('Maak één loket voor het persoonsgebonden budget van gehandicapten. Dan hoeven we niet meer voortdurend alle verschillende instanties te bezoeken.'). Waar het gaat om welzijnsbeleid, gezondheidszorg en onderwijs, terreinen waar burger en overheid elkaar dagelijks treffen, construeert het kabinet in *Samen leven, samen werken* dus een scherpe tegenstelling tussen een bestuurlijk zwaarlijvige overheidsolifant en een breekbare maatschappelijke porseleinkast, de laatste gevuld met waardevolle praktijkkennis en invoelbare en legitieme wensen van burgers.

Als reactie op de populistische onvrede over een overheid die de problemen van gewone burgers onvoldoende serieus neemt, had het kabinet Balkenende-IV in *Samen werken, samen leven* kortom al 'sorry' gezegd tegen 'de samenleving' voordat het goed en wel uit de startblokken was.

'Effe lekker chillen...'

In samenhang met het voorgaande moedigt het oprukkende populisme een soms verregaande personalisering van de politiek aan, waarbij politici – en zeker niet alleen politici van populistische partijen – in de publieke beeldvorming nadrukkelijk afstand nemen van de formele rol die het politieke systeem voor hen in petto heeft. Zij worden hierbij door een leger van media-adviseurs en spindoctors geadviseerd over hoe zij het beste de rol kunnen spelen van iemand die niet de rol van politicus speelt, maar 'gewoon zichzelf is'. Politiek bedrijven is hierdoor steeds meer op acteren gaan lijken en de als de pest te vermijden rol is steeds meer die van de exclusief op het Haagse Binnenhof georiënteerde beroepspoliticus geworden. Daarom laat Jan Peter Balkenende zich tegenwoordig graag fotograferen in een Formule-1 raceauto en kon het tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 zomaar gebeuren dat een journalist Maxime Verhagen aantrof op een *dance party*, in net pak onderuit gezakt op een loungebank. 'Effe lekker chillen' antwoordde de zich zichtbaar ongemakkelijk voelende Verhagen op diens verbaasde vraag wat hij daar deed.⁴⁸

In hun streven om kiezers een inkijkje te geven in hun persoonlijk leven, maken politici enthousiast gebruik van de nieuwe media. Maxime Verhagen is inmiddels 's lands bekendste 'twitteraar' en per medio 2008 hadden niet minder dan 56 Tweede Kamerleden een Hyves-profiel, waar men dan bijvoorbeeld kan vernemen dat Mark Rutte (VVD) graag Indonesisch eet ('Vooral bij Soeboer in Den Haag'); dat Burberry, Hugo Boss, KLM en Volvo de favoriete merken zijn van Jan de Vries (CDA); dat Mirjam Sterk (CDA) behalve voor *Sex and the City* en *Boer zoekt vrouw* ook valt voor de Italiaanse keuken ('Dol op toetjes met vooral veeeeel pure chocolade'); dat John Leerdam (PvdA) gek is op pom met rijst, Surinaams-Chinese kip en groente, geitenvleescurry en gebakken banaan; en dat Jan Mastwijk (CDA) dol is op karaoke ('Ik kan zo'n 150 nummers zingen').

Dat zoveel politici via Hyves een inkijkje verschaffen in hun privéleven is al veelzeggend, maar dat ook de website 150volksvertegenwoordigers.nl dit type informatie bevat is dat nog meer. Deze website, tot stand gekomen met financiële steun van Nederland-Kennisland en het Forum voor Democratische Ontwikkeling, heeft als doelstelling 'uw kennis over de leden van de Nederlandse Volksvertegenwoordiging te vergroten', omdat men er van overtuigd is 'dat het gebrek aan kennis over de Volksvertegenwoordiging ertoe leidt dat de burger zich niet echt door de Kamer vertegenwoordigd kan voelen.' Alle honderdvijftig Tweede Kamerleden verschaffen op de website een korte introductie van zichzelf, voorafgegaan door hun persoonlijke motto ('Een dag niet gelachen is een dag niet geleefd' – Luuk Blom, PvdA). Via het aanklikken van het rolmenu 'persoonlijke criteria' en het maken van een keuze uit 'favoriete literatuur', 'favoriete muziekstijl', 'favoriete voetbalclub', 'sport', 'hobby's', 'eetgewoonte' en 'rookt' kunnen bezoekers bovendien Kamerleden selecteren met wie zij een hobby of persoonlijke belangstelling delen.

Dergelijke 'kennis over de Volksvertegenwoordiging' draagt er volgens de ontwerpers van de website dus blijkbaar toe bij dat men zich als burger wel 'echt door de Kamer vertegenwoordigd kan voelen'. Waarom zou men immers op iemand anders stemmen dan Lutz Jacobi (PvdA) als men zelf ook van korfbal houdt? Waarom niet stemmen op Agnes Wolbert (PvdA) als je haar passie voor bonsai deelt? Of toch maar vissen met Luuk Blom (PvdA), borrelen met Mei Li Vos (PvdA), tuinieren met Joop Atsma (CDA), klussen met Hero Brinkman (PVV), rommelen met modelspoorwagens met Ernst Cramer (ChristenUnie), vulpennen sparen met Jack Bishop (CDA) of genieten van glas in lood met Ger Koopmans (CDA)?

Nu ontevreden burgers met modder gooien naar overheid, politiek en bureaucratie, haasten politici zich afstand te nemen van 'de Haagse kaasstolp'. Zij doen dit door te laten zien hoe 'gewoon' zij eigenlijk zijn en scharen zich aldus nadrukkelijk aan de zijde van 'de mensen in de samenleving'. Het persoonlijke is politiek geworden – zij het dan op een hele andere manier dan de feministen destijds bedoelden.

STEMMEN EN MOPPEREN IN EEN POST-CONFESSIONELE POLITIEKE CULTUUR

In landen als Engeland, Noorwegen, Zweden, Finland en Denemarken werd de politiek vanouds gedomineerd door sociaal-economische verdelingsconflicten tussen klassen. De maatschappelijke onderlaag van mensen die te winnen hadden bij economische herverdeling door de overheid steunde daar de linkse partijen, terwijl de meer bevoorrechte klassen, die de lasten van zo'n op herverdeling gericht overheidsbeleid moesten dragen, de rechtse steunden, omdat die zich verzetten tegen teveel overheidsbemoediging met de inkomensverdeling. In Nederland lag dat anders en was de relatie tussen klassenpositie en stemgedrag onder invloed van de verzuiling vanouds juist verwaarloosbaar.⁴⁹ Binnen de verzuilde verhoudingen identificeerden bijvoorbeeld katholieke werklieden zich meer met hun katholieke werkgevers dan met arbeiders met een andere levensbeschouwing, waardoor zij eerder op de KVP stemden dan op SDAP, CPN of PvdA.⁵⁰

Maar waarom is dat sindsdien zo gebleven? Waarom hebben ontzuiling en secularisering in Nederland niet geleid tot de opkomst van het destijds voor zoveel andere landen kenmerkende patroon van een links stemmende maatschappelijke onderlaag en een rechts stemmende middenklasse? In die andere landen heeft de opkomst van de nieuwe culturele polarisatie over autoritarisme het vertrouwde patroon van een links stemmende maatschappelijke onderlaag en een rechts stemmende middenklasse sinds de jaren zestig steeds verder ondergraven; in Nederland heeft dezelfde nieuwe polarisatie de 'dempende' rol van de levensbeschouwelijke polarisatie uit de tijd van de verzuiling geleidelijk aan overgenomen. Alle ontzuiling ten spijt, stemmen laag opgeleide Nederlanders daardoor nog net zozeer als destijds in strijd met hun klassengebonden economische belangen.

Ook bij het ontstaan van de vervreemding van laag opgeleide burgers ten opzichte van de overheid heeft de ontzuiling een belangrijke rol gespeeld. Ten tijde van de verzuiling bestond aanzienlijke polarisatie tussen levensbeschouwelijke groeperingen, niet het minst tussen confessionelen en seculieren, maar men voelde zich wel bij de nationale politiek betrokken. Dat kwam doordat men zich politiek vertegenwoordigd wist door de eigen zuilelite die op pragmatische wijze de belangen van de eigen levensbeschouwelijke groep behartigde door deze met de andere zuilelites af te wegen en uit te ruilen.⁵¹ Dit gevoel van verbondenheid is verdwenen nu burgers bevrijd zijn uit de verzuilde verhoudingen, nu zij zich mondiger, onafhankelijker en minder lijdzaam zijn gaan opstellen; nu zij niet langer bereid zijn genoegen te nemen met een rol als volgzaam stemvee van paternalistische politieke elites. Zij zien hierdoor hun belangen niet langer behartigd in de politieke arena, voelen zich minder dan voorheen verbonden met het politieke systeem, en zijn de overheid van de weeromstuit minder gaan zien als een mogelijke oplossing voor hun problemen dan als een belangrijke oorzaak daarvan. De ontzuiling heeft er kortom toe geleid dat (vooral laag opgeleide)

burgers vervreemd zijn geraakt van het politieke systeem, met als resultaat de veel besproken kloof tussen burger en politiek.

Nu Wilders' PVV deze kloof op electoraal succesvolle wijze politiek heeft gearticuleerd, haasten ook politici van andere partijen zich om afstand te nemen van de 'Haagse kaasstolp' en van de rol die zij binnen het politieke systeem worden geacht te spelen. Hun pogingen om via soms verregaande vormen van personalisering de kloof tussen burger en politiek te dichten, roepen ironisch genoeg echter een nieuwe en tot op heden minder onderkende kloof in het leven: een kloof tussen politicus en politiek. Dit afstand nemen van het politieke systeem door zowel burgers als politici verdient de volle aandacht van wetenschap en politiek, want de Haagse kaasstolp, dat tergend langzaam voortrollende circus van inspraak, raadpleging, overleg en compromisvorming is uiteindelijk natuurlijk niets meer of minder dan de democratische rechtsstaat.

NOTEN

- 1 Deze bijdrage is gedeeltelijk gebaseerd op enkele meer of minder ingrijpend bewerkte fragmenten uit eerdere publicaties, waaronder: D. Houtman, P. Achterberg en J.W. Duyvendak, 'De verhitte politieke cultuur van een ontzuilde samenleving', in: B. Snels en N. Thijssen (red.), *De grote kloof: Verhitte politiek in tijden van verwarring* (Amsterdam 2008) 61-80; D. Houtman en J.W. Duyvendak, 'Boerka's, boerkini's en belastingcenten: Culturele en politieke polarisatie in een post-Christelijke samenleving', in: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (red.), *Polarisatie: Bedreigend en verrijkend* (Amsterdam 2009) 102-119; D. Houtman en P. Achterberg, 'De Haagse kaasstolp en de mensen in de samenleving: Populisme en personalisering in de Nederlandse politiek', *Sociologie* 6 (2010) 1.
- 2 Zie bijvoorbeeld C.G. Brown, *The Death of Christian Britain: Understanding Secularisation (1800-2000)* (Londen 2001); S. Bruce, *God is Dead: Secularisation in the West* (Oxford 2002) en D. Houtman en P. Mascini, 'Why Do Churches Become Empty, While New Age Grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands', *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 (2002) 3, 455-473.
- 3 J.W. Becker en J.S.J. de Wit, *Secularisatie in de jaren negentig* (Den Haag 2000) 13. Zie ter vergelijking ook J.W. Becker, J. de Hart en J. Mens, *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. (Rijswijk 1997); J.W. Becker en R. Vink, *Secularisatie in Nederland (1966-1991)* (Rijswijk 1994). Zie ook: T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007).
- 4 P. Achterberg, D. Houtman e.a., 'A Christian Cancellation of the Secularist Truce? Waning Christian Religiosity and Waxing Religious Deprivatization in the West', *Journal for the Scientific Study of Religion* 48 (2009) 4, 687-701.
- 5 Houtman, Achterberg en Duyvendak, 'De verhitte politieke cultuur'.
- 6 G. van den Brink, *Schets van een beschavingsoffensief: Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland* (Amsterdam 2004); J.W. Duyvendak, *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie: Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie* (Amsterdam 2004); J. Kennedy, *De deugden van het gidsland* (Amsterdam 2004).
- 7 T. Roszak, *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition* (New York 1969); A.C. Zijderveld, *The Abstract Society: A Cultural Analysis of Our Time* (New York 1970); R. Inglehart, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among*

- Western Publics* (New York 1977); J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland en de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- 8 P. Ignazi, 'The Silent Counter-Revolution: Hypotheses on the Emergence of Extreme Right-Wing Parties in Europe', *European Journal of Political Research* 22 (1992) 1, 3-34; Idem, *Extreme Right Parties in Western Europe* (Oxford 2003); J.W.P. Veugelers, 'Right-Wing Extremism in Contemporary France: A 'Silent Counterrevolution'?', *Sociological Quarterly* 41 (2002) 19-40.
 - 9 A.H. Roberts en M. Rokeach, 'Anomie, Authoritarianism, and Prejudice: A Replication', *American Journal of Sociology* 61 (1956) 4, 355-358; E.L. McDill, 'Anomie, Authoritarianism, Prejudice, and Socioeconomic Status: An Attempt at Clarification', *Social Forces* 39 (1961) 3, 239-245; T. Blank, 'Determinants of National Identity in East and West Germany: An Empirical Comparison of Theories on the Significance of Authoritarianism, Anomie, and General Self-Esteem', *Political Psychology* 24 (2003) 2, 259-288.
 - 10 Houtman, Achterberg en Duyvendak, 'De verhitte politieke cultuur'; W. de Koster, P. Achterberg, D. Houtman en J. van der Waal, 'One Nation without God? Post-Christian Cultural Conflict in the Netherlands' (2010; paper in bezit auteurs, verschijnt binnenkort).
 - 11 D. Houtman, *Op jacht naar de echte werkelijkheid: Dromen over authenticiteit in een wereld zonder fundamenteën* (Amsterdam 2008).
 - 12 S.M. Lipset, P.F. Lazarsfeld, A.H. Barton en J. Linz, 'The Psychology of Voting: An Analysis of Political Behavior' in G. Lindzey (red.), *Handbook of Social Psychology* (Cambridge 1954) 1124-1175, 1136. Zie ook: S. Bartolini, *The Political Mobilization of the European Left (1860-1980): The Class Cleavage* (Cambridge 2000).
 - 13 S.M. Lipset, 'Democracy and Working-Class Authoritarianism', *American Sociological Review* 24 (1959) 4, 482-502, 485.
 - 14 Zie bijvoorbeeld H. de Witte, *Conformisme, radicalisme en machteloosheid: Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen* (Leuven 1990); C.P. Middendorp, *Ideology in Dutch Politics: The Democratic System Reconsidered (1970-1985)* (Assen 1991); D. Houtman, *Class and Politics in Contemporary Social Science: 'Marxism Lite' and Its Blind Spot for Culture* (New York 2003); P. Achterberg en D. Houtman, 'Ideologically 'Illogical'? Why Do the Lower-Educated Dutch Display so Little Value Coherence?', *Social Forces* 87 (2009) 3, 1649-1670.
 - 15 L. Lipsitz, 'Working-Class Authoritarianism: A Re-Evaluation', *American Sociological Review* 30 (1965) 1, 103-109; S.A. Stouffer, *Communism, Conformity, and Civil Liberties: A Cross-Section of the Nation Speaks Its Mind* (New York 1955).
 - 16 P. Dekker en P. Ester, 'Working Class Authoritarianism: A Re-Examination of the Lipset Thesis', *European Journal of Political Research* 15 (1987) 4, 395-415; E.G. Grabb, 'Working-Class Authoritarianism and Tolerance of Outgroups: A Reassessment', *Public Opinion Quarterly* 43 (1979) 1, 36-47; Idem, 'Marxist Categories and Theories of Class: The Case of Working-Class Authoritarianism', *Pacific Sociological Review* 23 (1980) 4, 359-376; L. Bobo en F.C. Licari, 'Education and Political Tolerance: Testing the Effects of Cognitive Sophistication and Group Affect', *Public Opinion Quarterly* 53 (1989) 3, 285-308.
 - 17 P. Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (Londen 1984). Zie hierover uitgebreider: D. Houtman, 'Class, Culture, and Conservatism: Reassessing Education as a Variable in Political Sociology', in: T.N. Clark en S.M. Lipset (red.), *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification* (Baltimore 2001) 161-195; Idem, D. Houtman, *Class and Politics in Contemporary Social Science*; P. Achterberg en D. Houtman, 'Why Do So Many People Vote 'Unnaturally'? A Cultural Explanation for Voting Behaviour', *European Journal for Political Research* 45 (2006) 1, 75-92; Houtman, Achterberg, Duyvendak, 'De verhitte politieke cultuur'.
 - 18 V. Hoffman-Martinet, 'Grüne and Verts: Two Faces of European Ecologism', *West European Politics* 14 (1991) 1, 70-95; Inglehart, *The Silent Revolution*; Idem, *Culture Shift in Advanced*

- Industrial Society* (Princeton 1990); H.P. Kitschelt, en S. Helleman, 'The Left-Right Semantics and the New Politics Cleavage', *Comparative Political Studies* 23 (1990) 2, 210-238; O. Massari en S. Parker, 'The Two Lefts: Between Rupture and Recomposition', in: D. Hine en S. Vassallo (red.), *Italian Politics: A Review (Volume 14)*. (New York 2000) 47-63; D. Weakliem, 'The Two Lefts? Occupation and Party Choice in France, Italy, and the Netherlands', *American Journal of Sociology* 96 (1991) 6, 1327-1361.
- 19 Houtman, *Class and Politics in Contemporary Social Science*; P. Achterberg, *Considering Cultural Conflict: Class Politics and Cultural Politics in Western Societies* (Maastricht 2006); Houtman, Achterberg en Derks, *Farewell to the Leftist Working Class*.
 - 20 Zie bijvoorbeeld Dekker en Ester, 'Working Class Authoritarianism'; R. Eisinga en P. Scheepers, *Etnocentrisme in Nederland: Theoretische en empirische verkenningen* (Nijmegen 1989); D. Houtman, *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid: Oordelen over de rechten en plichten van werklozen* (Amsterdam 1994); Idem, *Een blinde vlek voor cultuur: Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit* (Assen 2000); Idem en Mascini, 'Why Do Churches Become Empty'; Middendorp, *Ideology in Dutch Politics*.
 - 21 Over xenofobe sentimenten: Eisinga en Scheepers, *Etnocentrisme in Nederland*; over het aanpakken van uiterkingsgerechtigden: *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid*.
 - 22 A. Derks, *Individualisme zonder verhaal: Een onderzoek naar de verspreiding en de betekenis van individualistische vertogen in Vlaanderen* (Brussel 2000).
 - 23 T.N. Clark en S.M. Lipset, 'Are Social Classes Dying?', *International Sociology* 6 (1991) 4, 397-410.
 - 24 P. Nieuwebeerta, *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries (1945-1990)* (Amsterdam 1995).
 - 25 G. Evans (red.), *The End of Class Politics? Class Voting in Comparative Context* (Oxford 1999).
 - 26 T.N. Clark en S.M. Lipset (red.), *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification* (Baltimore 2001).
 - 27 R.R. Alford, 'Class Voting in the Anglo-American Political Systems', in: S.M. Lipset en S. Rokkan (red.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* (New York 1967) 67-93.
 - 28 Nieuwebeerta, *Democratic Class Struggle*; Idem, 'The Democratic Class Struggle in Postwar Societies: Class Voting in Twenty Countries, 1945-1990', *Acta Sociologica* 39 (1996) 4, 345-384.
 - 29 J. van der Waal, P. Achterberg en D. Houtman, 'Class Is Not Dead – It Has Been Buried Alive: Class Voting and Cultural Voting in Postwar Western Societies (1956-1990)', *Politics and Society* 35 (2007) 3, 403-426; Houtman, Achterberg en Derks, *Farewell to the Leftist Working Class*. Vergelijk ook Houtman, *Class and Politics in Contemporary Social Science* en Achterberg, *Considering Cultural Conflict*.
 - 30 Clark en Lipset, 'Are Social Classes Dying?'.
 - 31 Van der Waal, Achterberg en Houtman, 'Class Is Not Dead'.
 - 32 *De Telegraaf*, 11 september 2008: http://www.telegraaf.nl/binnenland/1896258/Woede_over_loungehok.html (laatst bezocht 22 juli 2010).
 - 33 *De Volkskrant*, 6 april 2006: http://www.volkskrant.nl/den_haag/article273556.ece (laatst bezocht 22 juli 2010).
 - 34 <http://nieuws-uitgelicht.infonu.nl/mens-en-samenleving/8583-rita-verdonk-verder-met-nieuwe-partij-trots-op-nederland.html> (laatst bezocht 22 juli 2010).
 - 35 *Financieel Dagblad* 7 maart 2009 en *NRC* 7 maart 2009.
 - 36 <http://www.nu.nl/algemeen/1933730/wilders-wil-premier-worden.html> (laatst bezocht 22 juli 2010).
 - 37 H.G. Betz, *Radical Right-wing Populism in Western Europe* (New York 1994); T.S. Di Tella, 'Populism', in: *Encyclopedia of Democracy*. (Washington 1995) 985-989; G. Ionescu en E. Gellner,

- Populism: Its Meaning and National Characteristics*. (Londen 1969); Y. Mény en Y. Surel, *Par le peuple, pour le peuple: Le populisme et les démocraties* (Paris 2000).
- 38 Betz, *Radical Right-wing Populism*; A. Derks, 'Populism and the Ambivalence of Egalitarianism: How Do the Underprivileged Reconcile a Right Wing Party Preference with Their Socio-Economic Attitudes?', *World Political Science Review* 2 (2006) 3 (te raadplegen via <http://www.bepress.com/wpsr/vol2/iss3/art1> (laatst bezocht 22 juli 2010)).
- 39 Houtman, Achterberg, Derks, *Farewell to the Leftist Working Class*.
- 40 J.G. Andersen, 'Denmark: The Progress Party – Populist Neo-Liberalism and Welfare State Chauvinism', in: P. Hainsworth (red.), *The Extreme Right in Europe and the USA*. (Londen 1992) 193-205.
- 41 *NRC-Handelsblad*, 19 mei 2007: http://www.nrc.nl/binnenland/article1798909.ece/Lekker_samen_besturen (laatst bezocht 22 juli 2010).
- 42 De campagne werd ondersteund door de tijdelijke website <http://www.samenwerkenaannederland.nl>, waarop ministers via weblogs hun ervaringen met geïnteresseerde burgers deelden.
- 43 Zie voor alle hiervoor genoemde foto's: *NRC-Handelsblad*, 19 mei 2007: http://www.nrc.nl/binnenland/article1798909.ece/Lekker_samen_besturen (laatst bezocht 22 juli 2010).
- 44 *Trouw*, 21 mei 2007: <http://www.trouw.nl/nieuws/nederland/article1634532.ece> (laatst bezocht 22 juli 2010).
- 45 *Elsevier*, 11 mei 2007: <http://www.elsevier.nl/web/10123227/Nieuws/Politiek/Kabinet-tevreden-over-honderd-dagenperiode.htm> (laatst bezocht 22 juli 2010).
- 46 *NRC-Handelsblad*, 19 mei 2007: http://www.nrc.nl/binnenland/article1798909.ece/Lekker_samen_besturen (laatst bezocht 22 juli 2010).
- 47 Het kabinetswerkstuk is downloadbaar op: http://www.regering.nl/Het_kabinet/Beleidsprogramma_2007_2011 (laatst bezocht 22 juli 2010).
- 48 V. Stipdonk en R. Leeuwenburg, *Politiek en emotie: Over de rol van emoties in de lokale politiek* (Den Haag 2007) 49.
- 49 Nieuwbeerta, *Democratic Class Struggle*.
- 50 A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).
- 51 Idem.